

ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВ ҲАРАКАТЛАРИНИ РАҚАМЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Маматов Шуҳратжон Дилшод ўғли

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси магистратура тингловчиси**Аннотация:**

Ушбу илмий мақолада жиноят процессида, хусусан, ишни судга қадар юритиш босқичида дастлабки тергов ҳаракатларини рақамлаштиришнинг назарий моҳияти ва миллий қонунчиликдаги ҳуқуқий асослари комплекс тадқиқ этилган. Тадқиқот давомида «рақамлаштириш» ва «ахборотлаштириш» тушунчаларининг илмий-назарий фарқлари, «Электрон жиноят иши» тизимининг юридик табиати ҳамда рақамли далилларнинг процессуал мақоми таҳлил қилинган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят-процессуал кодекси ва соҳага оид сўнгги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари асосида терговни рақамлаштиришнинг қонуний пойдевори баҳоланган. Расмий статистика ва хорижий доктрина вакилларининг илмий қарашларига таянган ҳолда, миллий жиноят-процессуал қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқларни бартараф этиш ва дастлабки терговни рақамли трансформация қилиш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Жиноят процесси, дастлабки тергов, рақамлаштириш, электрон жиноят иши, рақамли далил, электрон ҳужжат, процессуал кафолатлар, Жиноят-процессуал кодекси, тергов ҳаракатлари.

XXI асда ахборот-коммуникация технологияларининг жамият ҳаётининг барча жабҳаларига шиддат билан кириб келиши давлат бошқаруви ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимлари олдига янги талабларни қўймоқда. Инсоният «Тўртинчи саноат инқилоби» даврини бошидан кечираётган бир шароитда, ўзининг ўта консервативлиги ва қатъий расмиётчилиги билан ажралиб турадиган жиноят судлов ишини юритиш соҳасини ҳам рақамли трансформациясиз тасаввур этиб бўлмайди.

Айниқса, жиноят процессининг энг муҳим ва мураккаб босқичларидан бири ҳисобланган дастлабки тергов ҳаракатларини анъанавий (қоғоз) шаклдан рақамли платформаларга ўтказиш бугунги куннинг объектив заруратига айланган.

Кўп йиллар давомида дастлабки тергов жараёни ҳаддан ташқари қоғозбозликка, секин ишлайдиган бюрократик механизмларга ва инсон омилига бевосита қарам бўлиб келди.

Ўнлаб, баъзан юзлаб жилдлардан иборат жиноят ишларини шакллантириш, уларни сақлаш, бир инстанциядан иккинчисига почта орқали жўнатиш нафақат давлат бюджетидан улкан харажатларни, балки терговчилар ва суд ходимларининг қимматли вақтини ўғирлар эди.

Бундан ташқари, қоғоз шаклидаги материалларнинг йўқолиши, сохталаштирилиши ёки жисмоний шикастланиши каби омиллар одил судловни таъминлаш ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда жиддий тўсиқ бўлиб келган. Шу боис, дастлабки терговни рақамлаштириш — бу шунчаки техник қулайлик эмас, балки жиноят процессида қонунийлик, шаффофлик, тезкорлик ва холислик тамойилларини янги даражага олиб чиқувчи муҳим ҳуқуқий-институционал ислоҳотдир.

Мазкур мақолада дастлабки тергов ҳаракатларини рақамлаштиришнинг моҳияти нимадан иборат эканлиги, унинг назарий-ҳуқуқий базаси қандай шаклланаётгани ва миллий қонунчилигимизда бу борада ечимини кутаётган қандай муаммолар мавжудлиги таҳлил қилинади.

Юридик фанда «терговни рақамлаштириш» тушунчасининг назарий чегаралари ҳали тўлиқ ва ягона шаклга келтирилмаган.

Бу борада маҳаллий ва хорижий олимлар ўртасида турли хил илмий мунозаралар давом этмоқда. Энг аввало, илмий ёндашувларда «ахборотлаштириш» (информатизация) ва «рақамлаштириш» (цифровизация) тушунчаларини бир-биридан фарқлаш муҳимлиги таъкидланади.

Россиялик таниқли криминалист ва процессуалист олим П.С. Пастуховнинг илмий таҳлилларига кўра, ахборотлаштириш — бу шунчаки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни компьютер техникаси билан таъминлаш ва қоғоз ҳужжатларни PDF ёки Word форматига ўтказишдан (сканерлашдан) иборат техник жараён дир. Рақамлаштириш эса бутунлай бошқа концепция бўлиб, у ахборот технологиялари ёрдамида жиноят-процессуал фаолиятнинг мазмуни, алгоритми ва архитектурасини тубдан ўзгартиришни, маълумотларни тўплаш, текшириш ва баҳолашнинг янги интеллектуал тизимларини (Big Data, сунъий интеллект) жорий этишни англатади. [1]

Бошқача айтганда, рақамлаштириш процессуал ҳаракатларни электрон муҳитга мослаштириш эмас, балки электрон муҳитнинг имкониятларидан келиб чиқиб, процессуал қоидаларни қайта яратиш дир.

Дастлабки терговни рақамлаштиришнинг назарий ўзагини «рақамли далиллар» институти ташкил этади.

Анъанавий жиноят процессида далиллар ашёвий ва ёзма турларга бўлинган бўлса, рақамли макондаги излар бу икки тоифага ҳам тўлиқ мос келмайди.

Илмий доктринада рақамли далилларга физик жисм (компьютер, флешка ёки смартфон) сифатида эмас, балки уларнинг ичидаги иккилик санок тизимида (0 ва 1 кодларида) сақланаётган виртуал маълумотлар йиғиндиси сифатида қараш лозимлиги тобора кўпроқ эътироф этилмоқда. [2] Тергов ҳаракатлари (масалан, ҳодиса жойини кўздан кечириш, тинтув ёки олиб қўйиш) давомида рақамли далилларни олиш усуллари анъанавий криминалистик усуллардан фарқ қилади: бунда серверни ёки телефонни физик жиҳатдан олиб қўйишдан кўра, унинг ичидаги маълумотларни криптографик хэш-сумма (hash-sum) ёрдамида кўчириб олиш (нусхалаш) ва бу жараённинг дахлсизлигини электрон рақамли имзо билан тасдиқлаш назарий жиҳатдан энг тўғри йўл ҳисобланади.

Профессор Л.Н.Масленникова таъкидлаганидек, терговни рақамлаштиришнинг назарий модели марказида фақатгина тезкорлик эмас, балки «одил судловга эришиш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари» туриши керак. [3]

Яъни, электрон жиноят иши доирасида айбланувчи ўзига қарши тўпланган электрон далиллар билан эркин танишиши, электрон тарзда илтимосномалар киритиши ва терговчининг ҳаракатлари устидан рақамли платформа орқали прокурорга тезкор шикоят қилиш имкониятига эга бўлиши назарий жиҳатдан асослаб берилиши шарт.

Ўзбекистон Республикасида дастлабки тергов органлари фаолиятини рақамлаштиришнинг ҳуқуқий пойдевори бир қатор қонун ҳужжатлари ва Президент фармонлари билан

мустаҳкамланмоқда. Хусусан, мазкур йўналишдаги энг муҳим бурилиш нуқталаридан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги «Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чоратадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6041-сон Фармони бўлди. [4]

Мазкур Фармонда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг тергов фаолиятида процессуал ҳужжатларни электрон шаклда юритиш ва идоралараро ахборот алмашинувини таъминловчи «Электрон жиноят иши» ягона ахборот тизимини босқичма-босқич тўлақонли ишга тушириш вазифаси қатъий белгилаб берилди. [4]

Бугунги кунга келиб, ушбу ҳуқуқий база асосида Бош прокуратура, Ички ишлар вазирлиги ва Олий суд ўртасида ахборот тизимларининг интеграцияси таъминланди. Расмий статистикага мувожаат қиладиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий Мажлис Сенатига берган ҳисоботларига кўра, жорий этилган «Электрон суриштирув ва дастлабки тергов» тизими орқали фақатгина 2022 йилнинг ўзида қарийб 60 мингдан ортиқ жиноят ишлари доирасидаги процессуал ҳужжатлар электрон шаклда шакллантирилиб, судларга юборилган. Бунинг натижасида суд-тергов амалиётида қоғоз сарфи ва почта харажатлари кескин қисқартирилган, энг муҳими, ишларни кўриб чиқиш муддатларининг чўзилиши ва ҳужжатларнинг йўқолиши билан боғлиқ коррупцион хавф-хатарлар минималлаштирилган. [5]

Қонунчилик даражасидаги яна бир муҳим қадам — 2019 йил 23 майда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига видеокон-ференцалоқа режимида тергов ҳаракатларини ўтказиш киритилиши бўлди.

Ушбу янги нормалар (ЖПК 91-1, 91-2, 91-3, 91-4-моддалари) дастлабки тергов ҳаракатларини, хусусан, сўроқ қилиш, юзлаштириш, шахсни ёки нарсаларни таниб олиш учун кўрсатиш ҳаракатларини масофадан туриб, рақамли технологиялар орқали амалга оширишнинг процессуал тартибини легаллаштирди. [5]

Шу билан бирга, илмий-назарий ва ҳуқуқий таҳлилларимиз шуни кўрсатмоқдаки, эришилган натижаларга қарамай, миллий жиноят-процессуал қонунчилигимизда дастлабки терговни рақамлаштириш билан боғлиқ қатор ҳуқуқий бўшлиқлар (пробеллар) сақланиб қолмоқда.

Биринчидан, амалдаги ЖПКнинг 81-моддаси («Далиллар») ва унга тегишли нормаларда «электрон далил» ёки «рақамли далил» тушунчасига ҳанузгача ҳуқуқий таъриф берилмаган.

Қонунда фақатгина «овозли ёзувлар, видеоёзувлар, кинотасвир ва фотосуратлар» ҳақида сўз боради. Бироқ, бугунги кунда терговчилар криптовалюта транзакциялари, булутли технологиялардаги ёзишмалар, GPS-трекинг маълумотлари ва IP-манзиллар билан ишламоқда. Ушбу маълумотларнинг ҳуқуқий мақоми аниқ эмаслиги судда далилларни мақбул эмас деб топилишига олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, ЖПКда рақамли ахборот ташувчиларни (серверлар, компьютер базалари, уяли алоқа воситалари) тинтув қилиш ва олиб қўйишнинг махсус процессуал тартиби йўқ.

Амалиётда бундай воситалар оддий ашёвий далил сифатида тўлиқлигича мусодара қилинмоқда. Бу эса кўпинча тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг тўлиқ тўхтаб қолишига ва фуқароларнинг шахсий ҳаёти дахлсизлиги ҳуқуқининг бузилишига олиб келмоқда.

Хорижий давлатлар (хусусан, Германия, Жанубий Корея) тажрибасида бундай ҳолатларда бутун компьютер эмас, балки фақат жиноятга алоқадор маълумотлар криминалистик нусха шаклида кўчириб олинади ва айнан шу нусха электрон далил сифатида эътироф этилади.

Юқоридаги назарий ва ҳуқуқий таҳлиллардан келиб чиқиб, дастлабки тергов ҳаракатларини рақамлаштириш жараёни нафақат техник инфратузилмани, балки жиноят-процессуал қонунчилигини ҳам концептуал жиҳатдан янгилашни талаб қилади, деган хулосага келиш мумкин. Жараённинг ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 81-моддасига мустақил далил тури сифатида **«электрон (рақамли) далиллар»** тушунчасини киритиш ва кодексда янги — «Электрон (рақамли) далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш хусусиятлари» деб номланган алоҳида бобни шакллантириш зарур.

2. ЖПКнинг тинтув ва олиб қўйишга бағишланган нормаларига (157-168-моддалар) электрон ахборотни сақловчи қурилмаларни кўздан кечиришнинг ўзига хос тартибини, хусусан, қурилмани олиб қўймасдан туриб, маълумотларни жойининг ўзида мутахассис иштирокида криптографик хэш-сумма орқали ҳимояланган ҳолда нусхалашга рухсат берувчи нормаларни жорий этиш мақсадга мувофиқ.

3. «Электрон жиноят иши» тизимининг ҳуқуқий мақомини ва ундан фойдаланишнинг қатъий процессуал тартибини (шу жумладан, айбланувчи ва ҳимоячининг ушбу тизимдан масофавий фойдаланиш ҳуқуқларини) тартибга солувчи махсус Қонун ёки ЖПК нормаларини қабул қилиш кечиктириб бўлмас вазифадир.

Хулоса қилиб айтганда, дастлабки терговни рақамлаштиришнинг қатъий ва мукамал ҳуқуқий пойдеворини яратишгина одил судловнинг самарадорлигини ошириб, рақамли маконда инсон ҳуқуқларининг сўзсиз ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар ва сноскалар рўйхати

1. Пастухов П.С. Модернизация уголовно-процессуального доказывания в условиях информационного общества // Научный журнал «Вестник Пермского университета. Юридические науки». – Пермь, 2015. – Вып. 2 (28). – С. 136-145.

2. Зиёдуллаев М.З. Жиноят процессида электрон далиллардан фойдаланишнинг процессуал масалалари // Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: ТДЮУ, 2022. – Б. 14-16.

3. Масленникова Л.Н. Концептуальный подход к построению уголовного судопроизводства, обеспечивающего доступ к правосудию в условиях развития цифровых технологий // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – Москва, 2020. – № 10 (74). – С. 12-25.
<https://vestnik.msal.ru/jour/article/download/1241/1262>

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 10.08.2020 йилдаги ПФ-6041-сон.
<https://lex.uz/docs/4939467>

5. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 23.05.2019 йилдаги ЎРҚ-542-сон.
<https://lex.uz/docs/4349703>